

Werken aan een

Waardevolle School

Werkboekje voor (groot)ouders, MR-leden en schoolleiders
die willen werken aan een school om van te houden

Educatie

Gedrag

Gebouw

Beheer

Inhoud

Voorwoord	3
1. Waarom?	4
2. Hoe?	7
3. Aan de slag!	9
4. Achtergrond	28
5. Partners	30
6. Referenties	31
Colofon	32
Notities	33

Beste (groot)ouder, MR-lid of schoolleider,

Wat goed dat u meedoet met het programma 'Waardevolle School'! Wist u dat grofweg vijf ouders per klas in hun dagelijks werk te maken hebben met het thema 'duurzaamheid'? In een school met 8 groepen, zijn dat al 40 ouders! De benodigde kennis en expertise om te verduurzamen zijn dus vaak al op de school aanwezig. Nu nog zorgen dat die goed ingezet wordt. Samen met u willen we bouwen aan schoolgebouwen die van waarde zijn voor het onderwijs en aan onderwijs dat waardevol en betekenisvol is voor leerlingen en de maatschappij: aan scholen om van te houden.

In dit programma krijgt niet alleen het schoolgebouw de aandacht, ook het beheer, de educatie en het gedrag op school komen aan bod. Met dit werkboekje in de hand kunt u als (groot)ouders en school voor deze vier pijlers gezamenlijk aan de slag om een eerste scan van de school te maken. Op basis van de scan kunt u vervolgens een afgewogen keuze maken: met welke pijlers en thema's gaan we door en welke laten we even voor wat ze zijn? We nodigen u uit te focussen op de onderwerpen waar kansen liggen en waar bij u de energie zit.

U hoeft dit niet alleen te doen. Naast u gaan ook andere (groot)ouders, MR-leden en schoolleiders met dit werkboekje

Tips & inspiratie

In dit werkboek wordt meervoudig verwezen naar beschikbare kennis, informatie en subsidiemogelijkheden op het gebied van het gebouw en beheer. Deze is gebundeld in de kennisportal www.GreenDealScholen.nl.

In het schooljaar 2015-2016 heeft een pilot plaatsgevonden bij de Vrije School Zaanstreek. Ter inspiratie kunt u gebruik maken van de rapportage die is gemaakt van deze pilot. In de rapportage komt naar voren hoe dit werkboekje kan worden gebruikt. U vindt de rapportage op de website www.WaardevolleSchool.nl.

aan de slag. Daarnaast kunt u rekenen op hulp vanuit de DGBC, Ouders & Onderwijs, Eco-Schools en partners die zijn aangesloten bij de Green Deal Scholen (zoals Ruimte-OK, Klimaatverbond en de PO-Raad). Zo bouwen we samen aan scholen om van te houden.

We wensen u daarbij veel succes en bovenal ontzettend veel plezier toe!

Het team van Waardevolle School

DGBC, Eco-Schools, Green Deal Scholen en Ouders & Onderwijs

1. Waarom?

Het verduurzamen van bestaande scholen is een van de belangrijkste opgaves van de komende tijd. Scholen hebben dromen op dat terrein, maar dikwijls lukt het niet om de dromen van scholen te realiseren. Drie constateringenvormden de aanleiding voor het programma Waardevolle School. We lichten deze drie constateringenvormden hieronder kort toe.

1. Duurzaamheid dringt nog maar beperkt door in het onderwijssysteem (educatie & gedrag)

Onderzoek (in opdracht van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu) heeft laten zien dat slechts 4% van de Nederlandse basisscholen als 'duurzaam' kan worden bestempeld. Daar willen wij verandering in brengen! Samen met u willen we werken aan de inbedding van duurzaamheid in het Nederlandse onderwijs, opdat duurzaam denken en doen straks tot de basisvaardigheden van leerlingen behoren.

2. De staat van gebouwen en het inzicht in prestaties van gebouwen zijn slecht (gebouw & beheer)

In Nederland staan ongeveer 9.000 schoolgebouwen. Hierin krijgen ruim 2,4 miljoen leerlingen les en werken bijna 200.000 onderwijsprofessionals. In veel van deze gebouwen laat het binnenklimaat en de energetische kwaliteit te wensen over.

Dit leidt tot mindere prestaties van leerlingen en leerkrachten én een hoger ziekteverzuim. Ook brengen deze zaken onnodig hoge exploitatielasten met zich mee.

Dat is geen nieuws; we weten al langer dat de staat van de schoolgebouwen in heel veel gevallen te wensen overlaat en dat daarmee veel geld en energie wordt verspild. Energieprestaties zijn slecht, het is binnen te heet, te koud of muf en voor nieuwe vormen van onderwijs is niet of nauwelijks ruimte. De kwaliteit is vaak zelfs zo slecht dat de werk- en leeromstandigheden van de gebruikers hun prestaties negatief beïnvloeden.

3. De samenwerking tussen opdrachtgevers en opdrachtnemers verloopt moeizaam (proces)

Ook al zijn ze er zelf de dupe van, toch zijn het niet de leerlingen, leerkrachten, ouders, conciërges, schoolleiders en schoolbesturen die schrijven over de slechte kwaliteit van schoolgebouwen en die 'round tables' en conferenties organiseren; dat zijn de bouwers, de adviseurs, de ontwerpers, diverse overheden en andere overkoepelende organisaties. Zij allen denken te weten wat goed is voor de scholen: de CO₂-niveaus in de klassen moeten omlaag en gigantische energiesprongen zijn nodig. Rapporten, analyses, programma's en andere hulpmiddelen om dat te bereiken zijn er inmiddels legio, maar wat nu als er niet om hulp wordt gevraagd?

Diezelfde schoolleiders en leerkrachten hebben in het algemeen wel iets anders aan hun hoofd. Wij zien dat schoolbesturen, schoolleiders en docenten te maken hebben met een hoge werkdruk en wij begrijpen dat zij niet altijd de juiste kennis hebben of tijd hebben om voldoende prioriteit te kunnen geven aan de verduurzaming van hun onderwijs en het schoolgebouw. Ook constateren we dat aanbiedende partijen het perspectief van de school vaak slecht kennen, waardoor het voor hen moeilijk is om goed antwoord te geven op de vraag achter de

vraag die scholen stellen. Zo bleek uit de consultatieronde door de Green Deal Scholen dat slechts 24% van de schoolbesturen het gevoel heeft dat het marktaanbod aansluit op hun behoefte.

Kunnen we docenten dan de schuld geven van de problemen rondom onderwijshuisvesting? Nee, natuurlijk niet; zij zijn opgeleid voor heel andere zaken. Kunnen we bouwers ervan de schuld geven? Ook dat lijkt twijfelachtig. Er is iemand nodig die een sleutelrol kan vervullen. Die persoon kunt u zijn!

Namens de vier kernpartners van het programma Waardevolle School (zie ook pagina 30):

“Wij denken dat (groot)ouders een cruciale rol kunnen vervullen in het stimuleren van scholen om aan de slag te gaan met verduurzaming. Met het programma Waardevolle School willen we hen ondersteunen om die eerste stappen te zetten.”

Annemarie van Doorn

Dutch Green Building Council

Dutch Green Building Council

Eco-Schools

Anna Vanderveen

Eco-Schools Nederland

“Rondom vrijwel iedere school zijn ouders te vinden die vanuit hun professionele kennis een bijdrage kunnen leveren, bijvoorbeeld omdat zij een achtergrond hebben in de bouw, installatietechniek, duurzaamheid of de zakelijke dienstverlening. Vanuit hun kennis én motivatie zijn juist zij degenen die schoolbesturen en schoolleiders op weg kunnen helpen.”

Marco van Zandwijk

Green Deal Scholen

ouders&onderwijs

“Met #HouvanjeSchool kunnen ouders actief bijdragen aan de school van hun kind. Het gebouw draagt sterk bij aan de sfeer binnen de school en aan de kwaliteit van het onderwijs. Betrokken ouders met expertise rond duurzaamheid en gebouwkwaliteit zetten zich daar graag voor in.”

Peter Hulsen

Ouders & Onderwijs

2. Hoe?

De school op weg helpen om in actie te komen

Zoals toegelicht in het vorige hoofdstuk, wijst de praktijk uit dat het de vragende en de aanbiederende partijen maar moeilijk lukt elkaar goed te vinden en elkaar echt te begrijpen. De samenwerking, afstemming en kennisoverdracht tussen beiden verdienen duidelijk meer aandacht. U kunt daarin als schoolleider, MR-lid of (groot)ouder een sleutelrol vervullen. In samenwerking met (andere) ouders, leerlingen en docenten kunt u de school op weg helpen om in actie te komen, want vaak is het zetten van die eerste stap een grote barrière.

De school helpen in een complex proces

Indien een school iets wil met verduurzaming, dan heeft ze nogal wat te kiezen. Dit werkboek biedt u houvast en tips om samen met 'uw' school, vanuit een integrale benadering van duurzaamheid, aan de slag te gaan. Het verwijst naar praktische en toegankelijke tools die leerlingen, ouders, docenten en schoolbesturen, maar ook gemeenten en adviseurs de mogelijkheid geven eenvoudig de verduurzaming van basisscholen zelf ter hand te nemen. Zo kan gekeken worden met welke pijlers en aandachtsgebieden het zinvol is om door te gaan. Focus op de onderwerpen waar kansen liggen en waar kennis aanwezig is of welke makkelijk in te passen zijn.

Een verbeterplan opstellen aan de hand van vier pijlers

De vragen in dit werkboekje helpen u op weg. Door deze te beantwoorden, krijgt u inzicht in waar de school nu staat op het gebied van vier pijlers. Educatie, gedrag, gebouw en beheer: dat zijn de ingrediënten van een 'Waardevolle School'. U evalueert de huidige situatie, ontwikkelt een gezamenlijke visie op de school als geheel en ontwikkelt op basis daarvan een concreet verbeterplan, waarover het schoolbestuur een besluit kan nemen. Schoolleider en schoolbestuur staan zo niet langer alleen. Samen helpen wij hen op weg om in actie te komen.

Twaalf thema's, vier stappen

Door alle vier de pijlers op te splitsen in drie thema's, ontstaan twaalf aandachtsgebieden voor een Waardevolle School. Met het volgende hoofdstuk kunt u met deze thema's aan de slag om ambities voor de toekomst te stellen (stap A), de huidige situatie te evalueren (stap B) en op basis daarvan een verbeterplan op te stellen (stap C). En daarna: uitvoeren maar (stap D)!

Educatie

Onderwijsprogramma
Leerproces
Organisatie

Gedrag

Zorgen voor jezelf
Zorgen voor anderen
Zorgen voor de wereld om je heen

Gebouw

Beleving
Gebruik
Techniek

Beheer

Schoolplein en omgeving
Onderhoud
Energie en water

Wij gaan aan de slag met onze basisschool:

in

Dit stappenplan en deze afbeelding zijn ontleend aan the Natural Step.

3. Aan de slag!

Stap A. Waar willen we heen? | pagina 16-17

Om invulling te kunnen geven aan de doelen waar de school voor staat, is het belangrijk om eerst de visie en de gewenste identiteit van de school bloot te leggen. Betrek hierbij de relevante actoren, zoals de schoolleiding, docenten en wellicht ook ouders en leerlingen.

Stap B. Waar staan we nu? | pagina 18-24

In de tweede stap kunt u samen met de school aan de slag met de evaluatie van de huidige situatie. Hierdoor ontstaat inzicht in de waardevolle én de waardeloze eigenschappen van de school.

Stap C. Wat gaan we doen en met wie? | pagina 24-26

In stap C stelt u, samen met de schoolleiding, docenten en leerlingen, een actieplan op en helpt u het plan voor te leggen aan het bestuur.

Stap D. Uitvoeren maar! | pagina 27

In de laatste stap worden de opgestelde plannen uitgevoerd, eventueel in samenwerking met (lokale) partners. De resultaten worden gemonitord en op basis daarvan wordt het actieplan steeds bijgesteld.

Stap A. Waar willen we naartoe?

We beginnen met dromen over de school. Welke ambities heersen er voor de toekomst? Wat voor identiteit wil de school graag hebben? Welke waarden en normen staan centraal en hoe kan het gebouw hierop aansluiten? Zorg dat alle relevante doelgroepen worden betrokken bij deze stap. Voor leerlingen is het bijvoorbeeld een uitermate leerzaam proces en ze leren ervan dat hun mening en inzet ertoe doet. Ook de MR, ouders en omwonenden zijn belangrijke doelgroepen, naast natuurlijk de docenten en de directeur.

De ambities voor onze droomschool in vier lijfspreuken

Educatie

Tips

Denk bij het formuleren van de ambitie aan drie aspecten:

- Onderwijsprogramma
- Leerproces
- Organisatie

Gedrag

Tips

Denk bij het formuleren van de ambitie aan drie aspecten:

- Zorgen voor jezelf
- Zorgen voor anderen
- Zorgen voor de wereld om je heen

Tips

- Stel een **werkgroep** samen die het proces in goede banen leidt, met daarin een vertegenwoordiging van de relevante actoren.
- Maak voor het inrichten van het proces gebruik van de **Routekaart gebruikersparticipatie**^[2].
- Maak voor de pijlers Educatie en Gedrag gebruik van het boek **Autopoiesis**^[3] of van het whitepaper **Ik, wij en de wereld**^[4].
- Maak voor de pijlers Gebouw en Beheer gebruik van de **Scholenbouwwaai**er of van het **Kwaliteitskader Huisvesting**.

Gebouw

Beheer

Tips

Denk bij het formuleren van de ambitie aan drie aspecten:

- Beleving
- Gebruik
- Techniek

Tips

Denk bij het formuleren van de ambitie aan drie aspecten:

- Schoolplein en omgeving
- Onderhoud
- Energie en water

Stap B. Waar staan we nu? | Educatie

Onderwijsprogramma

In het Nederlandse onderwijs staan de kerndoelen centraal. Die kerndoelen zijn echter zo breed geformuleerd, dat er maar beperkte sturing vanuit gaat. Scholen zijn daardoor vrij om hun eigen curriculum op te stellen dat invulling geeft aan de kerndoelen. Scholen schaffen daarvoor leermiddelen aan, die vaak jarenlang worden gebruikt. Vaak worden die boeken pagina voor pagina doorlopen, opdat de leraar zeker weet dat er aan de kerndoelen wordt voldaan. Daarnaast kiezen scholen hun eigen focus en profileren zij zich bijvoorbeeld met techniek, sport, muziek, religie of duurzaamheid. Diverse overheden en organisaties ontwikkelen voor deze 'extra onderwerpen' lesmaterialen en activiteiten. Het grote aanbod maakt de keuze reuze, maar zorgt er soms ook voor dat scholen door de bomen het bos niet meer zien. De uitdaging voor scholen is om wegwijs te worden in dit aanbod en daaruit een samenhangende selectie te maken, opdat het curriculum als middel centraal staat voor waardevol en betekenisvol onderwijs.

Vragen

Waar komen diverse **duurzaamheidsthema's** - zoals water, energie, afval, biodiversiteit, voeding en gezondheid - voor in het onderwijsprogramma? Op welke manier worden deze

thema's aan de orde gebracht? Wanneer in het jaar kunnen duurzame activiteiten in het **jaarplan** worden opgenomen?

Waar is de school **trots** op als het gaat om duurzaamheid in het onderwijsprogramma? Waar kan het programma naar het idee van docenten, leerlingen en ouders nog worden **verrijkt**?

Tips

- Maak gebruik van www.groengelinkt.nl voor **leermaterialen** en **activiteiten** op het gebied van duurzaamheid. Op onder andere www.watereducatie.nl en www.energieeducatie.nl zijn thematische selecties van het aanbod te vinden.
- Gebruik (inter)nationale **themapdagen**, zoals de Dag van de Duurzaamheid, Warmtrevriendag en de Landelijke Opschoondag, om duurzaamheid een impuls te geven.
- Gebruik de **omgeving**, zoals natuur, water, bijzondere gebouwen, musea. Dit maakt het leren 'levensecht'.

Leerproces

Veel mensen denken bij 'onderwijs' al snel aan de inhoud van het onderwijsprogramma (zie pagina 12), maar (waardevol) onderwijs gaat veel verder dan dat. Op een Waardevolle School werken leerlingen zelf en samen aan, voor hen, betekenisvolle uitdagingen. Daarbij spelen docenten een belangrijke rol, want zij fungeren als rolmodellen voor hun leerlingen. De rol van de leerkracht is dan ook niet beperkt tot het overdragen van kennis: op een Waardevolle School leert de leerkracht zijn of haar leerlingen om op een goede manier om te gaan met zichzelf, met anderen en met de wereld om hen heen, om zodoende zélf de verandering te kunnen zijn die je wilt zien in de wereld. Leerlingen ontdekken zo dat ze betekenisvol kunnen zijn voor de wereld waarin ze leven.

Vragen

Hoe verhoudt het leerproces op de school zich tot dat wat er in de bredere **gemeenschap** gebeurt? Wordt de **omgeving** (bijvoorbeeld het gebouw en de natuur) gebruikt om te leren over duurzaamheid? Worden (duurzaamheids)vraagstukken uit de wijk de klas in gehaald?

Wat staat centraal in het leren en het toetsen over duurzaamheid: **kennis**, **vaardigheden** (onder andere systeendenken) of **attitudes** (onder andere wereldburgerschap)? Welke rol speelt de **leerkracht** daarbij voor de leerling?

Biedt het leren over duurzaamheid aan leerlingen **handelingsperspectief**? Oftewel: kunnen zij de opgedane kennis en ontwikkelde vaardigheden eenvoudig inzetten in concreet **gedrag** dat bijdraagt aan duurzame ontwikkeling?

Tips

- Vraag de **leerlingen** eens hoe zij op school en thuis leren.
- Vraag de leerlingen eens welke kansen zij zien om duurzaamheid binnen de school **zichtbaar** te laten zijn.
- Gebruik de **omgeving**, zoals het gebouw, de natuur en de buurt, om te leren over duurzaamheid.

Organisatie

De organisatie van de school geeft aan leerlingen een voorbeeld van hoe de maatschappij functioneert. Wie nemen de beslissingen? Wie is daarbij betrokken? Hoe zijn verantwoordelijkheden verdeeld?

Vragen

Hoe is de school georganiseerd? Hoe is het **leiderschap** vormgegeven? Wie zijn er betrokken bij besluitvorming? Is er een **leerlingenraad**, een **medezeggenschapsraad** en/of een ouderaad die (mee)bepaalt over (duurzame) beslissingen?

Welke rol speelt de school in de organisatie van de **buurt**? Hoe is de samenwerking met de bredere gemeenschap? Is er een actieve **betrokkenheid** vanuit de wijk en/of de gemeente op het gebied van duurzaamheid? Staat duurzaamheid bij deze organisaties op de agenda?

Hoeveel leerlingen en leerkrachten zijn er nu? Wat zijn de verwachtingen wat betreft **leerlingaantallen**? Is de schoolorganisatie voorbereid op de verwachte veranderingen? Met welk thema **profileert** de school zich?

Hoe zijn de taken ten aanzien van energie, onderhoud en beheer van de **huisvesting** verdeeld? Wie doet wat en wie is daarvoor aanspreekbaar?

Tips

- Vraag eens rond welke rol **ouders** vervullen. Zijn er ouders die willen meewerken aan het opstellen en uitvoeren van het **verbeterplan** (zie stap C, pagina 24)?
- Kijk eens rond in de omgeving; met welke centra voor Natuur- en Milieueducatie (NME), **bedrijven**, (sport- en muziek)**verenigingen** of andere organisaties zou een (duurzame) samenwerking kunnen worden ontwikkeld?

Stap B. Waar staan we nu? | Gedrag

Zorgen voor jezelf

Goed zorgen voor je zelf gaat over het ontwikkelen van een gezonde leefstijl. Dat heeft onder andere te maken met voeding, hygiëne, beweging, zelfvertrouwen en plezier! Gewoonten die een kind op jonge leeftijd ontwikkelt, zoals wat betreft voeding en beweging, bepalen in belangrijke mate het gedrag op latere leeftijd. Leren zorgen voor jezelf begint daarmee al heel jong. Hoe gaat de school daarmee om? Welke waarden worden uitgedragen en nageleefd? We behandelen 'Zorgen voor jezelf' hier aan de hand van de vier pijlers van het programma 'Gezonde School' (een rijksprogramma waarin diverse partners samenwerken om een gezonde leefstijl te bevorderen).

Vragen

Gezondheidseducatie | Is er in de **lessen** aandacht voor gezondheid en het ontwikkelen van een gezonde leefstijl?

Fysieke en sociale omgeving | Hoe wordt er door leerlingen, docenten en ouders omgegaan met voeding, beweging en

gezondheid? Hoe wordt op de school een **gezonde leefstijl** bevorderd? Is er bijvoorbeeld een beweegvriendelijk of 'groen' schoolplein? Heersen er in de school **gezonde leer- en werkomstandigheden** wat betreft het binnenmilieu? Tip: gebruik hiervoor de binnenmilieuklassen van het programma 'Frisse Scholen'.

Signaleren | Hoe worden gezondheidsproblemen **gesignaleerd**? Wordt er bijvoorbeeld gebruik gemaakt van een volgsysteem voor bewegingsonderwijs of sociaal-emotionele ontwikkeling?

Beleid | Welke **maatregelen** voor de gezondheid van leerlingen en leraren zijn vastgelegd in het **schoolbeleid**?

Zorgen voor anderen

Zorgen voor anderen gaat over het creëren van een sociaal veilige omgeving. Zorgen voor anderen heeft daarmee alles te maken met het gedrag van leerlingen en leraren onderling. Het gaat over het tolereren, accepteren en respecteren van de diversiteit van mensen en daarnaar handelen.

Vragen

Hoe is het gesteld met de **sociale veiligheid** op school? Hoe zit het bijvoorbeeld met pesten (op school, buiten school of digitaal) en wat wordt ertegen gedaan? Hoe krijgen daarnaast verschillende rugzakjes, culturen, overtuigingen, handicaps of nationaliteiten hun plek op school?

Hoe leren kinderen op de school **communiceren** en **samenwerken**? Welke programma's, projecten, methoden, leermaterialen, regels of gewoonten dragen daaraan bij?

Geeft de school het **goede voorbeeld**; heerst er een mentaliteit van zorgen voor elkaar? Op welke manier(en) is dit zichtbaar in het **gedrag** van leerlingen en leerkrachten?

Wordt er aandacht besteed aan het zorgen voor mensen die niet direct in de leefwereld van de kinderen voorkomen? Is er bijvoorbeeld aandacht voor eerlijke **handel** en gezonde **arbeidsomstandigheden** ten aanzien van de producten die op school gebruikt worden (fairtrade)? Komen **mensenrechten** wel eens naar voren in het onderwijs of wordt er aandacht besteed aan goede doelen? Hoe maken leerlingen kennis met sociaal-maatschappelijke problematieken in eigen land?

Tips

- Maak gebruik van de hulpmiddelen die in omloop zijn in het kader van **inclusief onderwijs** en passend onderwijs.
- Maak gebruik van het programma **Vreedzame School**.

Zorgen voor de wereld om je heen

Het licht uitdoen als je het lokaal verlaat, de kraan uitdoen als je ermee klaar bent, de verwarming uitzetten als het weekend of een vakantie begint: het zijn de alledaagse dingen die het verschil kunnen maken. Wist u bijvoorbeeld dat met simpele gedragsmaatregelen gemiddeld 20% te besparen valt op energie? Dat is nogal wat!

Vragen

Hoe wordt er omgegaan met **water** en **energie**? Gaan leerlingen en docenten er zuinig mee om? Wijzen ze elkaar erop wanneer iemand vergeet om bijvoorbeeld de kraan dicht te doen?

Hoe wordt er binnen de school omgegaan met **afval** en grondstoffen? Denk bijvoorbeeld aan verpakkingsmaterialen. Wordt er gebruik gemaakt van **herbruikbare** verpakkingen? Wordt het afval **gescheiden** ingezameld?

Wordt er veel (fossiele) energie gebruikt voor **vervoer**? Hoe komen leerlingen en leerkrachten naar school toe?

Zijn er **gedragsregels** voor deze thema's?

Komen deze thema's naar voren in de **lessen**?

Tips

- Gebruik de scorekaarten afval, energie, water en mobiliteit van **BREEAM-NL Junior**, een lespakket waarmee leerlingen hun eigen school en gedrag kunnen onderzoeken.
- Maak voor energie en water gebruik van het aanbod op www.energieeducatie.nl en www.watereducatie.nl.

Stap B. Waar staan we nu? | Gebouw

Beleving

De architectonische kwaliteit van ruimtes gaat over de beleving van die ruimtes; binnen én buiten! Wat voor beleving wekt de school op bij leerlingen, ouders, docenten en omwonenden?

De beleving van een gebouw beïnvloedt in grote mate de gesteldheid én de ontwikkeling van de lerende. De inrichting van binnen- en buitenruimte heeft bijvoorbeeld effect op verveling, pestgedrag en affiniteit met natuur. Is deze invloed overwegend positief of negatief? Hoe spreekt het gebouw het hart, het hoofd en de handen aan^[5]?

Vragen

Het hart | Welke **emoties** wekken het gebouw en het schoolplein op? Is het gebouw opvallend of juist terughoudend? Heeft het een open of een gesloten karakter? Is er ruimte voor **ontmoeting** en voor **samenwerking**? Worden leerlingen bevorderd om samen te spelen en samen te werken? Hoe bevordert de ruimte **verbondenheid** met de natuur? Is het schoolplein ontworpen als restruimte of als **speelruimte**?

Het hoofd | Hoe laten het gebouw en de omgeving zien hoe een duurzame wereld eruit kan zien? Wat **zien** jullie in de school? Welke duurzame technieken zijn er **zichtbaar**? Bijvoorbeeld: hoeveel duurzame energie wordt opgewekt?

De handen | In hoeverre bevordert het gebouw waardevol **gedrag**? Worden leerlingen, door de aanwezigheid en toegankelijkheid van faciliteiten, bijvoorbeeld **bevorderd** om met duurzaam vervoer naar school te komen, om hun afval te scheiden en om (ook onder schooltijd) veel te bewegen?

Tips

- Maak voor een meer uitgebreide analyse gebruik van de **Scholenbouwwaai**er en het **Kwaliteitskader Huisvesting**.
- Loop een rondje rond de school om **leermogelijkheden** te verkennen en vraag aan leraren wat er met die mogelijkheden gebeurt.

Gebruik

De functionele kwaliteit van gebouwen gaat over het gebruik van die gebouwen. Kinderen en professionals brengen steeds meer tijd door op (brede) scholen; het dagelijks gebruik van ervan is dan ook in steeds grotere mate van invloed op hun welbevinden.

Vragen

Is het gebouw geschikt voor het type **leerproces** (zie 'Educatie') dat de school wenst? Welke activiteiten kunnen er wel of juist niet plaatsvinden? Hoe sluit het gebouw en de omgeving aan op de onderwijsvisie en waar conflicteren deze?

Welke functies worden door het gebouw gefaciliteerd? Gaan het gebouw en het plein na schooltijd op slot of is er ook daarna nog iets te beleven? Heeft het gebouw alleen een **schoolfunctie** of ook een bredere **buurtfunctie**?

Wat zijn de prognoses voor de **leerlingenaantallen** op de school? Is de school geschikt voor de verwachtingen voor de toekomst, bijvoorbeeld doordat het gebouw **flexibel** en/of **aanpasbaar** is?

Hoe is de **ligging**, **bereikbaarheid** en **verkeersveiligheid** van en bij de school? Kunnen leerlingen gemakkelijk en veilig lopend of op de fiets naar school komen?

Tips

- Probeer te denken in termen van **gewenste prestaties**, in plaats van te denken in aantallen of afmetingen.
- Maak voor een meer uitgebreide analyse gebruik van de **Scholenbouwwaai** en het **Kwaliteitskader Huisvesting**.
- Laat je informeren over de **ICT-voorzieningen** op de school.
- Maak gebruik van de **Renovatiegids Schoolgebouwen Primair Onderwijs** (door HEVO); deze verschaft inzicht in de mogelijkheden die renovatie biedt.

Techniek

De technische kwaliteit van gebouwen gaat over die aspecten die betrekking hebben op het creëren van een gezonde en comfortabele werk- en leeromgeving voor mensen tegen minimale financiële kosten en ecologische kosten. Maatregelen om dat te bereiken kunnen *passief* of *actief* van aard zijn. Zo kan een ruimte op een passieve manier worden verlicht door daglicht via ramen de ruimte te laten betreden of op een actieve manier door middel van verlichting. Ook kunnen ruimtes geventileerd worden door ramen open te zetten of door middel van ventilatieroosters (passief) of via mechanische systemen (actief). De keuze voor een bepaald systeem heeft invloed op de langere termijn, zowel wat betreft het comfort, als wat betreft de kosten die gepaard gaan met die systemen.

Vragen

Wat zijn momenteel de belangrijkste **frustraties** van gebruikers ten aanzien van **gezondheid** en **comfort** in het schoolgebouw? Hierbij kunt u denken aan luchtkwaliteit en luchtverversing (het CO₂-niveau is vaak een goede indicator), tocht, temperatuur, geluid/akoestiek en licht.

De kosten van het beheer (zie pagina 21-23) zijn nauw verwant aan de systeemkeuzes die zijn gemaakt voor gebouw. Welke **kosten** gerelateerd aan techniek zijn er allemaal? Hierbij kun je denken aan kosten voor energie en water, voor onderhoud en schoonmaak en voor vervangingen.

Worden de beloofde **technische prestaties** gerealiseerd met betrekking tot energieverbruik, luchtkwaliteit, temperatuur en comfort, licht en geluid? Tip: gebruik hiervoor de uitgangspunten van het programma '**Frisse Scholen**'.

Tips

- Krijg inzicht in de **energierkening** van de school.
- Maak gebruik van de **Frisse Scholen-toets** van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).
- Maak voor een meer uitgebreide analyse gebruik van de **Scholenbouwwaier** en het **Kwaliteitskader Huisvesting**.

Stap B. Waar staan we nu? | Beheer

Schoolplein en omgeving

In de bekostiging voor de materiële instandhouding van scholen (mi-bekostiging) is de schooltuin onderdeel van het onderhoudsbudget. Voor veel scholen is dat budget echter niet voldoende. Hoe borgt de school het beheer van het schoolplein en hoe is de verbinding met de omgeving?

Vragen

Wat voor schoolplein heeft de school? Wordt het onderhoud van het schoolplein aan het **onderwijs**? Zijn leerlingen, ouders en docenten betrokken bij het ontwerp van het plein?

Speelt de school een rol in het beheer van de **omgeving** van de school? Gaat de school bijvoorbeeld wel eens met leerlingen afvalprikken of beheren ze een stuk groen in de buurt?

Is het schoolplein **onderhoudsgevoelig**? Waar gaat het meeste onderhoud in zitten? **Wie** voert het onderhoud aan het schoolplein uit? Is er een externe partij ingeschakeld of zetten leerlingen, ouders en docenten zich daarvoor in?

Is de mi-bekostiging voldoende voor de school? Zo nee, waar komt dan extra **financiering** vandaan?

Tips

- Maak gebruik van het programma **Gezonde Schoolpleinen** of van het programma **Groene Schoolpleinen** om het schoolplein aan te pakken.
- Maak gebruik van de informatie die **Jantje Beton** beschikbaar stelt voor het beheer van het schoolplein en de omgeving.
- Maak voor een meer uitgebreide analyse gebruik van de **Scholenbouwwaier** en het **Kwaliteitskader Huisvesting**.

Onderhoud

De gemeente heeft een zorgplicht voor de huisvesting van scholen en is in de meeste gemeenten eigenaar van de schoolgebouwen. Het onderhoud valt echter onder de verantwoordelijkheid van de school zelf. Sinds 1 januari 2015 is de school niet meer alleen voor het binnenonderhoud, maar ook voor het buitenonderhoud verantwoordelijk.

Vragen

Hoe is de **onderhoudsstaat** van het gebouw, binnen én buiten?

Wie is er verantwoordelijk voor het onderhoud van de school? Is het groot onderhoud voor een aantal jaren uitbesteed of hebben schoolbestuur en schoolleiding nog zelf de mogelijkheid om te sturen? Indien het is uitbesteed; wat voor afspraken zijn er vastgelegd in het **onderhoudscontract**? Op wat voor termijn zijn deze afspraken van toepassing?

Wie is er verantwoordelijk voor de **schoonmaak** van de school? Wordt de school als **schoon** ervaren?

Welke rollen vervullen **schoolbestuur**, **schoolleiding** en eventueel de **conciërge** in het onderhoud? Is de gemeente ook betrokken?

Tips

- Krijg inzicht in het **meerjarenonderhoudsplan (MJOP)** van de school en de Risico-inventarisatie & -evaluatie (RI&E). Maak voor een meer gedetailleerde evaluatie gebruik van een **conditiemeting** aan de hand van NEN2767.
- Maak gebruik van de brochure **Meerjarengebouwenplan**, die door Ruimte-OK is opgesteld in samenwerking met de PO-Raad en de VNG in opdracht van het Ministerie van OCW.
- Maak gebruik van verzamelde kennisdocumenten en praktijkervaringen zoals opgenomen in de **kennisportal** van de landelijke **Green Deal Scholen**.

Energie en water

Binnen de pijler 'Gedrag' is reeds aandacht besteed aan het verbruik van energie en water. Niet al het water- en energieverbruik is echter te wijten aan het gedrag van leerlingen en docenten. Voor goed beheer omtrent energie en water is het allereerst belangrijk om inzicht te krijgen in het benodigde beheer. Daarna is het belangrijk om erachter te komen welke taken en verantwoordelijkheden wel en niet goed geborgd zijn.

Vragen

Is het gebouw voorzien van een **monitoringssysteem**, waarmee inzicht is te verkrijgen in het (real-time) energieverbruik? Is het schoolgebouw al voorzien van een **slimme meter**?

Wat is het **jaarverbruik** van de school voor energie (gas, warmte en elektriciteit) en water? Welke apparaten zijn de **energieslurpers** of de **waterslurpers**?

Wie neemt de verantwoordelijkheid voor het **ketelbeheer** voor haar of zijn rekening? Hoe staan de ketels ingesteld voor bijvoorbeeld avonden, weekenden en vakanties? Veel scholen kunnen 20-25% energie besparen door goed ketelbeheer!

Hoe zit het watersysteem in elkaar? Is er bijvoorbeeld een grijswatersysteem voor het gebruik van **regenwater**?

Tips

- Krijg inzicht in de **energierekening** van de school. Controleer daarbij goed of er **meerdere aansluitingen** zijn voor energie; veel scholen hebben dat zonder het zelf te weten.
- Maak voor een goed inzicht in de energiewetgeving gebruik van het **Kompas Energiewetgeving Onderwijs**.
- Gebruik de scorekaarten energie en water van **BREEAM-NL Junior**, een lespakket waarmee leerlingen hun eigen school en gedrag kunnen onderzoeken. Betrek de **conciërge** erbij.

Stap C. Wat gaan we doen en met wie?

In stap A zijn de ambities voor de toekomst geformuleerd en in stap B is geëvalueerd waar de school nu staat. Nu is het tijd om daar een concreet verbeterplan (stap C) aan op te hangen.

De plannen voor de toekomst bepalen in grote mate de richting die de school uitgaat. Er is daarom draagvlak nodig voor de uitvoering van de plannen, zowel bij de schoolleiding als bij de gebruikers van de school. Betrek de relevante actoren daarom vroegtijdig bij het traject dat de school ingaat; het liefst zijn zij bij de uitvoering van stap A en B reeds betrokken geweest.

Passend binnen beleid van de school

U doet er verstandig aan de aanpak van duurzaamheid op school gestructureerd aan te pakken binnen het voor de school geldende beleid. Voor de daadwerkelijke uitvoering van maatregelen zal immers een besluit van de schoolleiding en, daar waar het om gebouwgebonden maatregelen gaat, ook van het schoolbestuur nodig zijn. Om het draagvlak binnen de school te vergroten wordt ouders geadviseerd zich in een vroeg stadium te richten op de medezeggenschapsraad (MR). Iedere MR kan (middels haar adviesrecht) aandringen op onafhankelijk advies en/of onderzoek naar verbetermogelijkheden voor de schoolomgeving. Hierbij valt te denken aan verduurzaming, verfrissing, energiebesparing, vergroening en educatie.

Over de rol van de MR

Medezeggenschap geeft ouders, leerlingen en leerkrachten inspraak op hun school. Als individuele ouder of leerling kun je vaak weinig invloed uitoefenen op het schoolbeleid en de organisatie. Via de medezeggenschap op school worden ouders, leerlingen en leerkrachten wél gehoord. Zij worden verplicht betrokken bij (nieuwe) beslissingen voor de school of scholen; denk bijvoorbeeld aan beslissingen omtrent groot onderhoud/renovatie, verduurzamingsmogelijkheden van het gebouw en/of de verbetering van het binnenklimaat. Ouders in de MR zijn daarmee de spreekbuis van alle ouders op school.

Vragen

Gebruik de vier lijfspreuken van stap A als basis en structuur voor het verbeterplan. Welke **thema(s)** en aandachtsgebieden uit stap A en B is/zijn voor de school nu het meest belangrijk? Je kunt als school niet alles tegelijk aanpakken: **focus** op de onderwerpen waar kansen liggen, waarvan kennis aanwezig is, welke makkelijk in te passen zijn en waar bij de school energie zit.

Op welke manieren staat duurzaamheid al op de **agenda** van de medezeggenschapsraad of de schoolleiding?

Welke **natuurlijke verandermomenten** op de korte en de middellange termijn op het gebied van **gebouw** en **beheer** kunnen worden aangegrepen om duurzame veranderingen te realiseren? Tip: kijk hiervoor goed naar hoe het **meerjarenonderhoudsplan** (zie pg. 22) momenteel in elkaar zit.

Hoe zijn de **taken** ten aanzien van de twaalf aandachtsgebieden (zie pagina 8) op school geregeld? Denk hierbij aan taken ten aanzien van energie, onderhoud en beheer, maar ook het onderwijsprogramma en/of de inrichting van het schoolplein.

Welke **ouders** en **organisaties in de buurt** hebben bepaalde expertise die van pas zou kunnen komen om een bijdrage te leveren voor het op te stellen verbeterplan?

Via het netwerk van Waardevolle School heeft u toegang tot uiteenlopende expertises en producten. Samenwerking met deze organisaties kan worden opgestart om daarmee de waardevolle beweging op de school te versnellen. Aan welke inbreng van **partners van Waardevolle School** heeft jullie school behoefte?

Tips

- Zorg voor **eigenaarschap**. Stel een **werkgroep** samen en wijs samen met de schoolleiding een centraal **aanspreekpunt** binnen de werkgroep aan die verantwoordelijk wordt voor de ontwikkeling en de uitvoering van de plannen.

- Zorg dat in de werkgroep een goede mix van gebruikers is vertegenwoordigd; zowel **intern** als **extern**. Denk daarbij bijvoorbeeld aan personeel, leerlingen, ouders en MR, schoolleiding, schoolbestuur en de gemeente.
- Betrek diverse **stakeholders** (groepen) bij de planvorming en maak gebruik van de **Routekaart gebruikersparticipatie** voor het samenstellen van de groep en het inrichten van het **participatieproces**.
- Betrek de **medezeggenschapsraad** (MR) vroeg bij het initiatief om duurzaamheid binnen de school te verankeren. Het kan het proces tot uitvoering aanzienlijk versnellen.
- In maart/april schrijven de meeste scholen aan het **jaarprogramma** voor het volgende schooljaar. Hou hier rekening mee in de **planning** van activiteiten.
- Ouders die vragen hebben hoe zij de medezeggenschap op hun school naar een hoger plan kunnen tillen, kunnen zich **laten informeren** door het informatiepunt van Ouders & Onderwijs. Bereikbaar per telefoon 0800-5010 of e-mail via vraag@oudersonderwijs.nl.
- Zorg dat er over het proces goed wordt gecommuniceerd; dit vergroot de interne en externe **betrokkenheid**.
- Organiseer een **markt** waar de mogelijke bijdragen van verschillende partijen (ouders, partners van Waardevolle School, organisaties in de buurt, etc.) worden onderzocht.
- Maak de doelstellingen en maatregelen **SMARTER**:

Specifiek: is de doelstelling eenduidig? Wat willen we bereiken? Wie zijn erbij betrokken? Zorg dat voor iedereen duidelijk is wat de bedoeling is.

Meetbaar: wanneer is het doel bereikt? Hoeveel willen we bereiken? Hoe kunnen we dat meten?

Acceptabel (én ambitieus!): is het doel acceptabel voor de doelgroep en/of het management?

Realistisch: is het doel haalbaar? Dit is belangrijk, want een onbereikbaar doel motiveert mensen meestal niet en ook het niet halen van gestelde doelen werkt vaak demotiverend.

Tijdsgebonden: wanneer (in de tijd) moet het doel bereikt zijn? Eventueel kun je nog een onderscheid maken tussen doelen voor de korte termijn en doelen voor de lange termijn; maak daarbij gebruik van natuurlijke verandermomenten.

Eigenaarschap: benoem per actiepoint een eigenaar; iemand die zich verantwoordelijk voelt om het tot een goed einde te brengen.

Reflectie: maak ruimte voor monitoring, evaluatie en reflectie van de gestelde doelen en de voorgenomen maatregelen. Zo kan het verbeterplan ook steeds worden bijgesteld op basis van de evaluatie van doelen en maatregelen.

Stap D. Uitvoeren maar!

Vervolgstappen

In de stappen A, B en C zijn ambities gesteld, is geëvalueerd en is een verbeterplan samengesteld. Dit zijn waardevolle eerste stappen! We hopen dat de eerste stappen op de school een beweging op gang hebben gebracht die niet zonder gevolgen blijft.

Als (groot)ouder, MR-lid of schoolleider blijft u daarbij misschien betrokken. Als (groot)ouder-professional is dat wellicht zelfs in de vorm van een formele opdracht aan uw organisatie. Hoe gaat het verder? Wij zijn benieuwd naar uw verhalen en die van de school! Inspireer anderen en deel ook uw impact met ons via info@waardevolleschool.nl!

4. Achtergrond

Een initiatief van de Dutch Green Building Council

In de afgelopen jaren zijn er veel rapporten en analyses geschreven, strategieën en programma's bedacht, maar feit blijft dat het verduurzamen van onderwijshuisvesting én het onderwijs zelf op basisscholen slechts zeer beperkt van de grond komt. In 2015 heeft de Dutch Green Building Council daarom samen met een aantal DGBC-participanten (zie pagina 30) een maatschappelijk project gelanceerd onder de titel 'Waardevolle School'.

Pilotjaar 2015-2016

Het uitgangspunt voor het programma Waardevolle School was om geen nieuwe boekwerken aan de bibliotheek toe te voegen, maar te richten op de toepassing van bestaande kennis in de praktijk. In het schooljaar 2015-2016 is daarom samengewerkt aan de ontwikkeling van een werkboekje, waarmee een start kan worden gemaakt om basisscholen te verbeteren en te verduurzamen. In het werkboekje wordt verwezen naar bestaande kennis en programma's. Parallel aan de ontwikkeling van het werkboekje is er een pilot uitgevoerd op de Vrije School Zaanstreek.

Na het pilotjaar

Na het pilotjaar hebben vier kernpartners zich rond het programma verenigd (zie pagina 30).

De uitgangspunten van dit programma zijn:

- 'Waardevolle School' is een leertraject, geen keurmerk of certificaat.
- Middels het programma wordt een herhaalbare en opschaalbare aanpak ontwikkeld.
- Het programma is een aanmoediging om waardevolle stappen te zetten;
- Het programma focust op de school als geheel: gebouw, beheer, gedrag & educatie.
- In het traject wordt gebruik gemaakt van bestaande programma's, zoals de expertise en opgedane ervaringen van de landelijke Green Deal Scholen.
- Het programma gaat uit van de natuurlijke verandermomenten van scholen.
- Het programma ondersteunt (groot)ouders, MR-leden en schoolleiders om gezamenlijk plannen te maken.

De vier nieuwe kernpartners zijn op Valentijnsdag 2017 gezamenlijk naar buiten getreden met een Valentijnsactie 'Hou van je school', omdat ze met het programma Waardevolle School willen werken aan scholen om van te houden.

Grofweg vijf ouders per klas hebben in hun dagelijks werk te maken hebben met het thema 'duurzaamheid'. In een school met acht groepen, zijn dat al 40 ouders! Met de Valentijnsactie zijn deze (groot)ouders opgeroepen om de school van hun (klein)kind te helpen verduurzamen. Het werkboekje is vervolgens herzien en geschikt gemaakt voor (groot)ouders, MR-leden en schoolleiders die met hun school aan de slag willen. Deze herziende versie heeft u nu in handen.

5. Partners

Kernpartners Waardevolle School

Na het pilotjaar van Waardevolle School (2015-2016) hebben vier kernpartners zich rond het programma verenigd.

Over de Dutch Green Building Council (DGBC)

De Dutch Green Building Council (DGBC) is een onafhankelijke non-profit organisatie, die zich inzet om de gebouwde omgeving te verduurzamen.

> www.dgbc.nl

Over Eco-Schools Nederland

Eco-Schools is hét internationale keurmerk voor duurzame scholen. Met een focus op gedrag en educatie daagt de Eco-Schoolsmethodiek leerlingen uit om zélf activiteiten te ondernemen om de school stapsgewijs te verduurzamen.

> www.eco-schools.nl

Over de Green Deal Scholen

In een slim schoolgebouw leer je beter. Daarom maken wij het scholen gemakkelijk om betaalbare, groene verbeteringen door te voeren. Wij bieden hulp bij vragen, delen kennis en brengen partijen samen om van elkaar te leren.

> www.greendealscholen.nl

Over Ouders & Onderwijs

Ouders & Onderwijs is hét informatiepunt voor ouders, de gesprekspartner voor de overheid en de onderwijssector en de verbinder van ouders rond het onderwijs.

> www.oudersonderwijs.nl

Overige partners

Waardevolle School is een initiatief van de Dutch Green Building Council. In het pilotjaar 2015-2016 hebben diverse organisaties meegewerkt aan de opstart van het programma. De deelnemende DGBC-participanten waren ABN AMRO, AKD, Albert Heijn, a.s.r. verzekeringen, Cradle to Cradle, CFP, Daikin, DELTA, Eneco, ENGIE, Forbo, G&S Vastgoed, Hermeta, de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, Rockwool, Unica en de gemeente Zaanstad. Daarnaast waren 123duurzaam, SME Advies, Ruimte-OK en stichting Duurzaam Leren betrokken bij de totstandkoming van het werkboek. In het kader van het pilotproject bij de Vrije School Zaanstreek hebben Stichting Vrijescholen Ithaka, HenNK architectuur en interieurarchitectuur, BOA Advies, 123duurzaam en SME Advies meegewerkt. Zie voor meer informatie de website www.waardevolleschool.nl.

6. Referenties

Boeken en rapporten

1. KIEN. (2015). Inspiratiedocument Frisse Scholen. Eindhoven: Stichting Kien. >
2. KleinJan, G.F. (2012). Routekaart gebruikersparticipatie - Het betrekken van gebruikers bij renovatie of nieuwbouw van huisvesting voor onderwijs en kinderopvang. Eindhoven: Stichting Ruimte-OK. >
3. Geisen, G. (2013). Autopoiesis - Perspectief op duurzaam, betekenisvol onderwijs. Agentschap NL, Programma Duurzaam Door. >
4. Bijdrage van organisaties op het gebied van natuur, milieu en duurzaamheid aan de dialoog Onderwijs2032, bijeengebracht onder de koepel van het programma DuurzaamDoor (2015). Ik, wij en de wereld: whitepaper natuur, milieu, duurzaamheid en onderwijs. DuurzaamDoor. >
5. Vanderveen, A.W. (2016). Lekker leren, lekker leven - Over hoe schoolgebouwen kunnen bijdragen aan een duurzaam gelukkige wereld. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven. >

Afbeeldingen

pagina 6

Pasfoto Annemarie van Doorn: fotograaf Vincent van Dordrecht

Pasfoto Anna Vanderveen: fotograaf René van den Burg

Pasfoto Marco van Zandwijk: eigendom van Ruimte-OK

Pasfoto Peter Hulsen: fotograaf René Verleg

pagina 7

Uit referentie [1], pagina 9

pagina 2

Eigen materiaal Vrije School Zaanstreek

pagina 4, 5, 27, 28, 29

Fotografie Photoworkx

Colofon

Deze uitgave is een verdere uitwerking van een project dat is opgestart vanuit de 'Waardevolle School', een initiatief van de Dutch Green Building Council (DGBC) en diverse DGBC-participanten. Voor deze uitgave is de samenwerking opgezocht met de Green Deal Scholen, Eco-Schools Nederland en Ouders & Onderwijs. Het werkboekje is bedoeld voor (groot)ouders, MR-leden en schoolleiders die binnen de school met het thema duurzaamheid aan de slag willen.

Zie www.waardevolleschool.nl voor meer informatie over het programma Waardevolle School.

Redactie

Anna Vanderveen | Eco-Schools Nederland / SME Advies

Marco van Zandwijk | Green Deal Scholen / Ruimte-OK

Adviezen

Annemarie van Doorn | Dutch Green Building Council

Joost Bennekens | 123duurzaam

Ewoud van der Sluis | HEVO

Guus Geisen | Stichting Duurzaam Leren

José van Santen | Green Deal Scholen

Matthijs Timmers | Dutch Green Building Council

Foto's en afbeeldingen

Diversen; zie referentielijst (pagina 31)

Opmaak

Anna Vanderveen | Eco-Schools Nederland / SME Advies

© 2017 Dutch Green Building Council, Eco-Schools Nederland, Green Deal Scholen en Ouders & Onderwijs

Dutch Green Building Council

Eco-Schools

Green Deal
Scholen

ouders&onderwijs

Contact

Waardevolle School

E info@waardevolleschool.nl

I www.waardevolleschool.nl

T #waardevolleschool
#houvanjeschool

Of neem direct contact op met
de helpdesk van de

Green Deal Scholen

E www.greendealscholen.nl/helpdesk

T 085 - 303 26 02

T @GrDeal_Scholen